

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

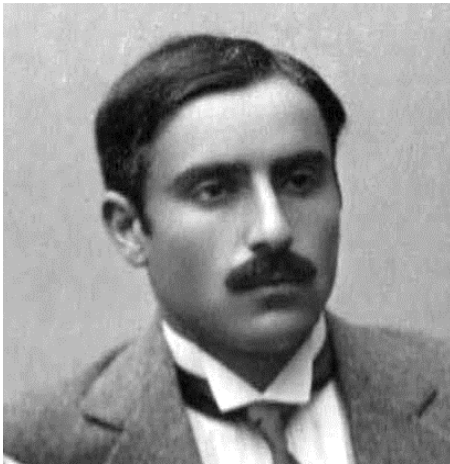
History Of Matenadaran – История Матенадарана

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ՝ ՊԵՏԱԿԱՆԱՑՈՒՎԱԾ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏՆՕՐԷՆՐ

Բանալի բառեր՝ Մաշտոցեան Մատենադարան, Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեան, Յարութիւն Քիրտեան, Յովհաննէս Մանուէլեան, ՊԱԿ-ը եւ Մատենադարանը 1930ական թթ.:

Վերջերս առիթով թերթեցինք Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն կուսակցութեան հրատարակած «Հայրենիք» մեծարժէք ամսագիրը (Բոստոն, 1922-1970 թթ.) եւ նկատեցինք Մաշտոցեան Մատենադարան՝ պետական հիմնարկի առաջին տնօրէն Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանին վերաբերող երկու յուշագրութիւն-պատկեր, որոնք շատ կարեւոր եւ արժէքաւոր համարեցինք եւ որոշեցինք մեր «Բանբեր»-ում վերահրատարակել՝ Մատենադարանի առաջին, նահատակ տնօրէնի յիշատակը ոգեկոչելու,

նաեւ նրա անձը ներկայիս ընթերցողին, առանձնապէս՝ մեր երիտասարդութեանը ներկայացրած լինելու նպատակով:

«Հայրենիք»-ի առաջին ակնարկը ստորագրուած է «Ս. Գուրեան». այս հեղինակի մասին աւելին, անգամ՝ անձնանունը, իմանալ չկարողացանք, սակայն

¹ Գրականութեան եւ մամուլի հսկայ նիւթ թուայնացնելու եւ կատարելապէս հանրամատչելի դարձնելու համար մեծագոյն շնորհակալութեան արժանի աշխատանք են անում Հայաստանի ԳԱ հիմնակազմ եւ Ազգային գրադարանները. «Հայրենիք»-ի ամբողջական հաւաքածուն տե՛ս <http://tert.nla.am/mamul/Hayreniq/Table.html> (29 փետր. 2020 թ.):

ակնյայտ է, որ նա Ս. Տէր-Յակոբեանին շատ լաւ ճանաչել է դեռեւս էջմիածնից եւ բաւական ճշգրիտ ներկայացրել է նրա մարդկային լիովին դրական եւ, միաժամանակ՝ ուրոյն նկարագիրը:

Երկրորդ յուշագրութեան հեղինակը նշանաւոր եւ հանրայայտ հնահաւաք-բանասէր Յարութիւն Քիրտեանն է². որի մասին այստեղ կենսագրական մի քանի տեղեկութիւն տալն անհրաժեշտ-կարեւոր ենք համարում.

Ծագումով Երզնկացի ծնողների զաւակ էր, ծնուել է 1901 թ. օգոստոսի 9ին, Սիլիստրայում (այնժամ՝ Ռումինիայի տարածքում, այժմ՝ հիւսիսային Բուլղարիայում), տարաբնոյթ հանգամանքների թելադրանքով ընտանիքն անցել է Խրսովա, ապա՝ Կոնստանցա, յաջորդաբար՝ Զմիւռնիա, Երզնկա, Կ. Պոլիս (այստեղ Յարութիւնը յաճախել է Սկիւտարի Ս. Խաչ, ապա՝ Պէրպէրեան վարժարաններ), տեղափոխուել են Ֆիլիպէ (Բուլղարիա), առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ՝ կրկին Կ. Պոլիս, որտեղ ութ ամիս մնալուց յետոյ Յարութիւնն անցել է ԱՄՆ՝ Նիւ Եորք, իսկ 1923 թ. վերջնականապէս հաստատուել է Կանզաս նահանգի Ուիչիտա քաղաքում: Այստեղ ապրել է մինչեւ իր կեանքի վերջ՝ մահացել է 1976 թ. նոյեմբերի 30ին:

Հայաբնակ կենտրոններից հեռու լինելով հանդերձ, Ուիչիտայից աշխոյժ կապեր է հաստատել հայկական գրական-մշակութային շատ հաստատութիւնների, յատկապէս՝ Վենետիկի Միթիթարեան միաբանութեան հետ, ժողովել է բաւական հարուստ գրադարան (գրքեր եւ մամուլ), զբօսաշրջային իր ընկերութեան գործերով շարունակ շրջել է հայաբնակ ամբողջ աշխարհում, իր անձնական սուղ միջոցներով ձեռք է բերել հայկական տարատեսակ հնութիւններ, ամէնից առաջ՝ միջնադարեան ձեռագրերի անձնական ճոխ հաւաքածու՝ 300 միաւոր, որ ժողովել է 19 տարեկան հասակից մինչեւ կեանքի վերջ: Տպագրել է մի քանի գիրք, նաեւ՝ իր եւ այլ հաւաքածուների տարբեր արժէքներին վերաբերող հարիւրաւոր յօդուածներ է հրատարակել հայկական եւ անգլալեզու տասնեակ պարբերականներում: Տասն անգամ այցելել է Հայաստան, առաջին անգամ՝ 1931ին, երբ ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ զբաղուել է «էջմիածնի մէջ,

² «Հայրենիք»ը թերթելու մեր առիթն այս մարդու տպագիր գործերի մատենագիտութեան կազմումն է, որ շատ անհրաժեշտ է նրա ձեռագրական հաւաքածուի ցուցակը պատշաճ ձևով ծանօթագրել կարողանալու համար, իսկ այդ ձեռագրացուցակի պատրաստութեան աշխատանքով զբաղում ենք արդէն մի քանի տարի. տե՛ս, օրինակ, **Գէորգ Տէր-Վարդանեան**, ««Յարութիւն Քիրտեան» հաւաքածուի կոնդակները (նկարագրութիւններ եւ բնագրեր)», *էջմիածին ամսագիր*, 2012, Ե., էջ 70-117, **Գէորգ Տէր-Վարդանեան**, «Յուցակ «Յարութիւն Քիրտեան» հաւաքածուի հայերէն ժապաւինաձեւ ձեռագիր հիմայիւնների», *էջմիածին ամսագիր*, 2013, Գ., էջ 62-98, Ե., էջ 141-144:

խցակից ըլլալով Գարեգին Սրբազան Յովսէփեանցի³, վաստակաւոր Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանի Մատենադարանապետութեան օրով»⁴: Ահա այս առաջին այցին է վերաբերում ստորեւ վերահրատարակուող յուշագրութիւնը:

Հայաստանեան յաջորդ այցերը եղել են 1937ին (ընտանիքով), 1960ին, 1962ին, 1963ին, 1964ին, 1969ին, 1971ին, 1973ին եւ 1974ին⁵: 1971ի այցի ժամանակ մեր դասախօսները Քիւրտեանին հրաւիրեցին Երեւանի պետական համալսարան՝ զրուցելու ուսանողներին եւ դասախօսների հետ: Աշխոյժ եւ մեզ համար շատ օգտակար զրոյց էր. մի հարցի ի պատասխան ասաց (յիշում ենք գրեթէ բառացի). «Երէկ Մատենադարանի տնօրէն, փրոֆեսոր Լեւոն Խաչիկեանի քովն էի. ինձի հարցուց. «Պարոն Քիւրտեան, Ի՞նչ պիտի ընէք Ձեր ձեռագիրները»: Ես ալ գիտէ՞ք ինչ ըսի իրեն, ըսի՝ «է՛, պարոն Խաչիկեան, բոլոր հակիրթները մէկ զամբիւղի մէջ չեն տեղաւորիր»: Թէ՛ Լեւոն Խաչիկեանի հարցն էր հասկանալի եւ թէ՛ Քիւրտեանի պատասխանը՝ որ ամէն ինչ Երեւանի Մատենադարանում հաւաքելը ճիշտ չէ, ուստի եւ 1976ի յունիսին Միսիթարեան միաբանութեան Վենետիկի մայրավանքին նուիրեց իր բոլոր հաւաքածուները՝ «300 հայ ձեռագիրները, տասնեակ մը հնատիպ մատեաններն ու քսանի չափ հմայիլները, ինչպէս նաեւ հայ արուեստի հնագիտական իր սքանչելի ու ճոխ հաւաքածոն. արծաթեայ հինաւուրց սաղաւարտներ, Աւետարանի կողքեր, ճաճանչներ, սրբատուփեր, կաղամարներ, հողաթափներ, Կիլիկեան հարիւրաւոր դրամներ, պղինձէ մեծ ու փոքր ամաններ, 250ի չափ Կուտինահայ յախճապակիներ, ասեղնագործ բանուածքներ»⁶:

Քիւրտեանի այս նոյն՝ 1971ի այցի ժամանակ մեր դասախօս Պարոյր Մուրադեանը ուսանողներին առանձին պատմեց հետեւեալը. երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ Քիւրտեանը եկել է Հայաստան եւ այցելել կամ հրաւիրուել է այցելելու կարեւոր մի պաշտօնեայի, ենթադրելի է Լուսաւորութեան

³ Գարեգին Ա. Յովսէփեան. ծն. 1867 թ. դեկտեմբերի 17ին, Արցախի Մաղատու գիւղում, մահ. 1952 թ. յունիսի 21ին, Անթիլիասում՝ Լիբանան. Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս՝ 1943-1952 թթ. (օծուել է 1945ին). մանրամասն տե՛ս **Լեւոն Զուգասպեան**, «Գարեգին Յովսէփեան», նշանաւոր ճեմարանականներ, պրակ Ա. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 135-144:

⁴ **Հ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեան**, «Բանասէր եւ հնագէտ տիար Յարութիւն Քիւրտեան անդամ Ս. Ղազարի հայկական կանառին», *Բազմավէպ*, 1975, Գ-Գ., էջ 425. կենսագրական նախորդող տեղեկութիւնները նոյն տեղից՝ էջ 427-428:

⁵ Նոյն տեղում, էջ 425: Ի դէպ, 1972 թ. Մաշտոցեան Մատենադարանին նուր է ուղարկել Հայերէն նոր ՀՊՐ 113 ձեռագիրը, իսկ 1974 թ. նուր էլ է Հայերէն ձեռագրերի հիմնական հաւաքածուի ՀՊՐ 10654, 10655 եւ 10656 միաւորները:

⁶ Մանրամասներ տե՛ս **Հ. Ներսէս Տէր-Ներսէսեան**, «Բանասէր եւ հնագէտ Յարութիւն Քիւրտեանի յիշատակին (1901-1976)», *Բազմավէպ*, 1979, Ա-Գ., էջ 408 (ամբողջը՝ էջ 401-432):

ժողովրդական կոմիսարին (ներկայիս անունով՝ Կրթութեան նախարարին)⁷, որի ենթակայութեան ներքոյ էր էջմիածնում գտնուող Մատենադարանը: Ձեռագրական արդէն զգալի հաւաքածու ունեցող Քիւրտեանին պաշտօնեան հարցրել է, թէ ամերիկեան շուկաներում ի՞նչ արժէք ունեն հայերէն ձեռագրերը: Զգուշացուած լինելով կամ կանխազգալով հարցի շարժառիթը, երեսնամեայ Քիւրտեանը պատասխանել է. «Բա՛ն մըն ալ չարժեն». եւ այսպիսով կանխել է արժէքաւոր շատ ձեռագրերի օտարումը՝ վաճառքը օտարերկրեայ թանգարանների կամ անհատների:

Ահա բանաւոր խօսակցութեամբ յայտնի այս վերջին իրողութիւնը հաստատում կամ վաւերացում է Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանին վերաբերող եւ ստորեւ վերահրատարակուող նրա յուշագրութեամբ, որ միաժամանակ պարզում է 1931ին էջմիածնի վանքում եւ Պետական Մատենադարանում տիրող շատ մռայլ-տխուր մթնոլորտը՝ կասկածամտութիւն, երեք կամ աւելի լրտեսի հսկողութիւն Մատենադարանի «վարիչի» վրայ: Եւ որպէսզի լրտեսները «հանգիստ լինեն», այս «վարիչ»ը արտասահմանից եկած երիտասարդ ընթերցողի հետ խօսում է գոռալով, սառը եւ կոպիտ, վերջում էլ նոյն ընթերցողի մեկնելու պահին, բոլորից գաղտնի նրա հետ անկեղծ ու բաց զրուցում է, խրախուսում է լուսժողկոմին տուած նրա պատասխանը, որով կանխել է հայերէն ձեռագրերի վաճառքը, ասում է, որ իր կեանքը դրել է ի պահպանութիւն ձեռագրերի, սակայն խնդրում է նաեւ վերջին հանգամանքին խիստ հակասող մի բան՝ Քիւրտեանը պէտք է օժանդակէր, որպէսզի ինքը կարողանայ անցնել Պարսկաստան, որ եթէ յաջողէր, հասկանալի է, որ ականաջ պէտք է վտանգէր ձեռագրերի ճակատագիրը՝ ապագան:

Այսուհանդերձ, Քիւրտեանի առաջին այցի ժամանակ՝ 1931ի յունիսի երկրորդ կէսին էջմիածնում եւ Մատենադարանում մթնոլորտն այնքան էլ սարսափելի կամ ողբալի չէր, որքան եղաւ եօթ տարի անց:

Ըստ այսմ՝ ներկայացնենք Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանի համառօտ կենսագրականը. 1881 թ. ծնուել է Տրապիզոնի շրջանի Ծանախ (Կիւմուշխանէ) գիւղաքաղաքում, 1896-1903 թթ. սովորել է էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում, ապա ուսուցչութիւն է արել Թարիզի հայկական դպրոցներում, 1905-1910 թթ. ճեմարանի ուսուցչական խորհրդի որոշմամբ եւ Խրիմեան Հայրիկ կաթողիկոսի (1892-1907) օրհնութեամբ սովորել եւ աւարտել է Բեռլինի համալսարանի փիլիսոփայութեան բաժինը, որից յետոյ դասաւանդել է Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի, Շուշիի, Նախիջեւանի եւ Թիֆլիսի հայկական դպրոցներում: 1916 թ. սկսել է

⁷ Քիւրտեանի այդ եղել է 1931 թ. յունիսի երկրորդ կէսին. այդ օրերի պաշտօնեան ամենայն հաւանականութեամբ եղել է 1929 թ. նոյեմբերի 21 – 1931 թ. օգոստոսի 28 ժամանակահատուածի «լուսժողկոմ», պատմաբան, դոկտոր Արտուր Արտուրով (Արտո) Եղիազարեանը:

դասականդել Գէորգեան ճեմարանում, ապա դարձել է «Արարատ» ամսագրի խմբագրակազմի անդամ: 1917 թ. նշանակուել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի թանգարանի տնօրենի օգնական, այնուհետև՝ մատենադարանի վարիչ: Գէորգեան ճեմարանի փակուելուց՝ 1917 թ. դեկտեմբերից յետոյ եւ մինչև 1920 թ. վերջերը դասականդել է Երեւանի դպրոցներում, ապա նշանակուել է Եղբայրական օգնութեան մի որբանոցի վարիչ⁸:

«Էջմիածնի նախկին վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների կոմիսար»ը, «Ընկերական ողջոյնով Լեւոն Լիսիցեան» ստորագրելով, 1920 թ. դեկտեմբերի 23ին «ՀՍԽՀ լուսժողովոմ» Աշոտ Յովհաննիսեանին զեկուցել է. «Դեկտեմբերի 21-ից ես սկսեցի Էջմիածնի վանական կուլտուր-կրթական հիմնարկութիւնների գրաւումը... Մատենադարանի ու թանգարանի գրաւումը կարելի էր առաջ կատարել շնորհիւ ընկ. Սենեքերիմ Տ. Յակոբեանի, որին ես խնդրեցի ստանձնել յիշեալ երկու հիմնարկութիւնների վերահսկողութեան գործը մինչև վերջնական կարգադրութիւն»⁹, որը եղել է շուրջ 40 օր յետոյ. Լուսժողովոմ Ա. Յովհաննիսեանի 1921 թ. յունուարի 31ի Հ^մ 17 հրամանով «Ընկ. Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանը 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ից նշանակուում է Կուլտուր-պատմական մատենադարանի վարիչ»¹⁰: Սակայն 1921 թ. փետրվարի 18ին սկուեց եւ ապրիլի 2ին ճնշուեց հակախորհրդային նշանաւոր «Փետրուարեան ապստամբութիւն»ը, ուստի Ս. Տէր-Յակոբեանը իրականում պետականացում Մատենադարանի «վարիչ» է եղել սկսած 1921 թ. ապրիլի 19ից. 1937 թ. փետրուարի 5ին հեռացուել է այդ պաշտօնից¹¹, որ վարել էր 16 տարի եւ 2,5 ամիս, «ապա կեղծ մեղադրանքների հիման վրայ սեպտեմբերի 25ին ձերբակալուել է: Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի յատուկ մարմինների կողմից նրան ներկայացուել է հակախորհրդային գործունէութիւն ծաւալելու մեղադրանք: Տիրահոշակ «Յոեակի» 1938 թ. հոկտեմբերի 4ի որոշմամբ նա դատա-

⁸ Մանրամասները տե՛ս Աղաւնի Ութուզեան, «Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեան», *Նշանաւոր ճեմարականներ*, պրակ Բ., Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 437-438 (ամբողջ յօդուածը՝ էջ 437-442): Հմմտ. Աղաւնի Ութուզեան, «Տէր-Յակոբեան Սենեքերիմ», *Քրիստոնեայ Հայաստան լրագիր*, Ս. Էջմիածին, 2008, յուլիս Բ., Հ^մ 14, էջ 3-5: Տե՛ս նաեւ՝ Աւետիք Աղամեան, «Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանի արխիւր», ԼՀԳ, 1971, Հ^մ 12, էջ 87-88:

⁹ «Վաւերագրեր Մայր Աթոռի կրթամշակութային հաստատութիւնների պետականացման եւ կուլտուր-պատմական ինստիտուտի հիմնադրման մասին» [հրատ. Համո Սոմխատեան], *Էջմիածին*, 2013 (ԿԹ.), Հ^մ է., էջ 80 (ամբողջը՝ էջ 72-96):

¹⁰ Հայաստանի Ազգային արխիւ, ֆ. 122, ց. 4, գ. 6, թ. 10. փնթի գրուած այս վաւերագրի պատճենը շնորհակալութեամբ ստացել եմ Համո Սոմխատեանից:

¹¹ **Օնիկ Եգանեան**, «Մատենադարանի ձեռագրական հաստատութիւնները», *Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի*, հտ. Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1965, էջ 214:

պարտուել է մահապատժի, որն ի կատար է ածուել անմիջապէս... 1956 թ. յունուարի 3ին, Անդրկովկասի զինուորական օկրուգի ռազմական տրիբունալը, վերանայելով Ս. Տէր-Յակոբեանի գործը, որոշում է՝ յանցակազմի բացակայութեան պատճառով կարճել այն եւ լիակատար արդարացնել նրան»¹²:

Բայց պաշտօնանկութիւնը եւ ձեռքազրկութիւնը դեռ վերջը չէր. գնդակահարութեան արնախում վճռից առաջ, ըստ ամենայնի քսու մատնութեան հիման վրայ, Իլլին ազգանունով մի չեկիստ 1938 թ. մարտի 28ին մտել է Մատենադարան, խուզարկել եւ մի սենեակում գտել վանքապատկան արժէքների չորս սնդուկ, որոնք «ժողովրդի թշնամի» Սենեքերիմ «АКОПЯН»ը¹³ մատենադարանում պահպանել է «в интересах монастыря», այդ չորս սնդուկ «Ценносту»ն, հետը նաեւ վանքի բոլոր հնութիւնների՝ 1873ին կազմուած գոյքամատեանը, բռնագրաւել է եւ տարել «HKBД», տեղը թողել է ռուսերէնով իր գրած եւ Մատենադարանի վարիչի այդժամի ժամանակաւոր պաշտօնակատար ու ձեռագրատան վարիչ Յովհաննէս Մանուէլեանին ստորագրել տուած շատ «ուշագրաւ» մի «АКМ», որ նոյնութեամբ հրատարակուած ենք ստորեւ:

Խ. Աբովեանի «Ֆառաշ»ներից աւելի անողոք զաւթիչը վանքապատկան այս չորս սնդուկ հնութիւնները տարել է Մատենադարանից, որքա՞ն աւելի տարած կլինեն բուն վանքից. եւ ո՞ւր են այժմ այդ արժէքները: Այս տողերը մեծ կսկիծով ենք գրում, որովհետեւ այդ սնդուկների պարունակութեան մասին հանգուցեալ Ասատուր Մնացականեանից դեռեւս 1977 թ. գարնանը լսել ենք, որ նրանցից մէկի մէջ եղել է փղոսկրէ մի կազմ, առանց ձեռագրի: Իսկ 2007 թ. ամռանը Փարիզի Լուվր թանգարանում «Սրբազան Հայաստան» ցուցահանդէսին տարուած մեր «Էջմիածնի Աւետարանի» (Մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 2374) փղոսկրէ կազմի հետ Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի փղոսկրակազմ Աւետարանի եւ նոյն Լուվրի փղոսկրէ իրերի մասնագիտական դիտում-համեմատութեան ժամանակ նկատեցինք, որ ոճով եւ տեսակով մեր Աւետարանի կազմի տարրերին բաւական նման է Լուվրի ունեցած մի փղոսկրէ տախտակ-սալ, որի մասին թանգարանի մասնագէտներն ասացին, թէ այն պատկանում է փղոսկրէ իրերի «կովկասեան» խմբին եւ որ թանգարանն այն ձեռք է բերել երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ¹⁴: Անհնար չէ ենթադրելը, որ սա կարող է լինել Մատենադարանից բռնագրուած կազմի մասերից մէկը, եւ որ պէտք է փնտրել, գտնել ու մանրամասն հետազօտել նոյն կազմի նաեւ միւս մասերը:

¹² Աղանի Ուրուշեան, «Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեան», 2008, էջ 439:

¹³ Ազգանուան «Տէր» բաղադրիչը գաթիչին բոլորովին դուր չի եկել եւ այն իր ձաբրտած «ԱԿՏ»ում բոլորովին չի յիշատակել:

¹⁴ Յատ մեր բազմակոյտ նիւթերի մէջ փղոսկրէ այդ սալի լուսանկարները եւ նրան վերաբերող գրառումներն առայժմ չգտանք. երեւի մօտ ապագայում կգտնենք եւ կհրատարակենք 2007ի փարիզեան դիտման առիթով մեր գրած զեկուցում-յօդուածի հետ միասին:

Եւ այս հէնքի վրայ որքան անգնահատելի է արժէքը Սենեքերիմի կատարած հերոսական աշխատանքի, որի շնորհիւ մենք այդ դժխեմ տարիներին ձեռագրերի կորուստ չենք ունեցել: Աւելին՝ ծրագրուած աշխատանքների շնորհիւ նրա տնօրինութեան շրջանում Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները համալրուել են ընդհանուր հաշուով 1000ից աւելի միաւորով¹⁵: Միաժամանակ չենք կարող չարձանագրել, որ նրանից յետոյ Մատենադարանի «վարիչ»ները շատ «սակաւակեաց» են եղել, այսինքն՝ միմեանց բաւական արագ են փոխարինել. այսպէս՝

1. Կարո Ղազարեան. 1937 թ. փետրուարի 6ից սեպտեմբերի 1 (մօտ 6 ամիս).
2. Մօրուս Հասարաթեան. 1937 թ. սեպտեմբերի 1ից 1938 թ. մարտի 15 (6,5 ամիս).
3. Յովհաննէս Մանուէլեան. 1938 թ. մարտի 15 - օգոստոսի 24 (5 ամսից աւելի).
4. Երուանդ Թորոսեան. 1938 թ. օգոստոսի 25ից 1940 թ. փետրուարի 16 (մօտ 1,5 տարի).
5. Գէորգ Աբով. 1940 թ. փետրուարի 17ից 1952 թ. յուլիսի 21 (մօտ 12,5 տարի)¹⁶:

Սենեքերիմին յաջորդած այս հինգ մարդուց բռնութեան զոհ է դարձել, բարեխտաբար, միայն մի հոգի՝ «Ֆառաշ» Իլլինի կազմած «ԱԿՄ»ը ստորագրած Յովհաննէս Մանուէլեանը, որ Մատենադարանի Ձեռագրատան երկարամեայ վարիչն էր: Այս մարդու նահատակութեան պատմութիւնը կամ «վկայաբանութիւնը» եւս լսել ենք վերը յիշատակուած՝ վաստակաշատ պատմաբան-բանասէր Ասատուր Մնացականեանից. ի պատասխան 1977ի գարնանն իրեն տրուած հետեւեալ հարցի՝

— Կարո՞ղ էք յիշել օրը կամ ամիսը անթուական հետեւեալ փաստաթղթի. «Արձանագրութիւն Հ^ր 10. Յանձնաժողովը, հետեւեալ կազմով՝ Գ[էորգ] Աբով, Վ[արդգէս] Համազասպեան եւ Ա[սատուր] Մնացականեան, բացեց Մատենադարանի Ձեռագրատան նախկին վարիչ Յ. Մանուէլեանի ձեռքակալման ժամանակ կնքուած պահարանները եւ ստուգելով բոլոր գործերը (գրքեր, ցուցակներ

¹⁵ Օ. Եգանեան, նշ. աշխ., էջ 118-138:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 214: Ըստ մատենադարանեան բանատր աւանդութեան՝ Գէորգ Աբովի (27 նոյեմբեր, 1897 թ., Թիֆլիս – 11 մարտ, 1965 թ., Երեւան) պաշտօնակազմութեան համաժողովը կազմակերպուեց 1952 թ. յունիսի 21ին Անթիլիասում վախճանուել է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. Յովսէփեան կաթողիկոսը, Մատենադարանի անունից ցաւակցական հետագիր ուղարկելու հրահանգին ի պատասխան՝ Աբովը պահանջել է գրատր կարգադրութիւն, որը կաթողիկոսի մահուանից ուղիղ մէկ ամիս անց ստացուել է իրեն պաշտօնից ազատելու հրամանի ձեւով:

եւ այլն), զետեղեց այն պահարաններում, համարակալելով հետեւեալ կերպ»¹⁷: Թուականը չիշեց, բայց պատմեց մի պատմութիւն, որի ամփոփոյքը հետեւեալն է.

Մատենադարանը 1939 թ. տեղափոխուել էր Երեւան եւ զբաղեցնում էր Հանրային (ներկայ՝ Ազգային) գրադարանի առաջին շէնքի մի մասը. 1940 թ. երեւի նոյեմբերի 7ի (Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան տարելիցի) նախօրեակին շէնքին «տօնական զարդարանք» էին հագցնում. Տէրեան փողոցի 72 հասցէի մուտքի ուղիղ վերեւը, արտաքին պատի վրայ կլոր փոսորակ կայ, սրա մէջ պէտք էր տեղադրել կիսադէմերով իրար վրայ պատկերուած՝ Լենինի եւ Ստալինի նկարը: Մանուէլեանը բարձրացել էր դռան գլխից վեր հասնող ելարանի վրայ, Մնացականեանն ամուր պահել էր նոյն ելարանը, Աբովը կանգնած «ղեկավարում էր» աշխատանքը: Մանուէլեանը մուրճ ու գամով ամրացնում էր նկարը, յանկարծ մուրճը գամից «փախաւ»՝ սահեց, ուժով կպավ եւ ցաւեցրեց Մանուէլեանի ծունկը, եւ նա ակամայ արտաբերեց պոլսեցիական իր սովորական դարձուածը՝ «Խէրն անիծեմ»: Նոյն պահին Աբովը Մնացականեանին ասաց. «Ասո՛, լսեցի՞ր»: Կուլակաթփա արուած եւ աքսորուած ոսկեվազի Շմաւոնի որդին կարո՞ղ էր ժխտել, ուստի եւ կմկմացել է՝ «Այո»: Այդուհետեւ սկսուել է... հարցաքննութիւններ, վկայութեամբ «յանցանքի» հաստատում, ապա մնացածն ըստ կարգի: Ի վերջոյ «դատավարութեան» ժամանակ «բարեմիտ քննիչի» թելադրանքով «ծանր յանցանքի» դիմաց իբր «մեղմ պատիժ» ստանալու ակնկալիքով միամիտ Մանուէլեանն ասել է. «Ես «Խէրն անիծեմ» եմ ասել ոչ թէ ընկեր Ստալինին, այլ՝ ընկեր Լենինին». եւ հետեւել է մահավճիռը: Թէ՛ այս դէպքի եւ թէ՛ դատավարութեան ճշգրիտ օրերը մեզ յայտնի չեն, բայց դրանք վստահաբար պէտք է եղած լինեն 1940ի վերջերին կամ 1941ի սկզբներին, այլեւ՝ յոյս ունենք, որ մեր այս տողերն առիթ դարձնելով, մի օր կուսումնասիրուի հարցաքննութեան եւ դատավարութեան այս ոճրական «Գործ»ը եւ կհրապարակուեն նրա ցաւալի մանրամասները:

Այժմ ներկայացնում ենք ներկայ շարադրանքի ազդակ դարձած փաստաթղթերը, սկսելով 1938 թ. մարտի 28ի ուսերէն «ԱԿՄ»ով, որին յաջորդում են Ս. Գուրեանի եւ Յարութիւն Քիւրտեանի յուշագրութիւնները. վերջիններիս մէջ արել ենք կէտադրական աննշան լրացումներ (ստորակէտեր կամ բովեր, «Տէր Յակոբեան» բառերի միջեւ գծիկի յաւելում եւ այլն). բնագրերին կցուած տողատակի բոլոր ծանօթագրութիւնները մերն են:

¹⁷ Մաշտոցեան Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակ Հ^մ 28, քերթ 38-46, ձեռագիր (28,3×20,6 սմ):

Ա.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԱԻԱԳ ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ Ն. ԻԼՅԻՆԻ ԵՒ
ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ՎԱՐԻՉԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՏԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆԻ ՄԻՋԵԻ 1938 Թ. ՄԱՐՏԻ 28-ԻՆ ԿԱԶՄՈՒԱԾ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ¹⁸

«АКТ

1938 года, марта 28го дня гор. Вагаршапат

Мы, ниже подписавшиеся Зам[еститель] нач[альника] Упрдела УГБ НКВД Арм. ССР ст[арший] лейтенант гос[ударственной] безоп[асности] Ильин Н. Г., временно исполняющий обязанностей заведующего библиотеки рукописей Манвелян О. М., составили настоящий акт о ниже следующем:

Обнаруженные при обыске четыре сундука ценностей (см. прилагаемую опись)¹⁹, принадлежащие Эчмиадзинскому монастырю, якобы в 1932 году находились как экспонаты древности в музее. В 1932 году музей был переведен в гор. Ереван, а ценности б[ывшим] зав[едующим] музеем и библиотекой рукописей Акопяном Сенекеримом были оставлены в библиотеке, хотя никакого отношения к рукописям эти ценности не имели.

Ценности были в сундуках спрятаны в одной из комнат библиотеки и опечатаны монастырской печатью (Эчмиадзинского монастыря) и запломбированы пломбиром библиотеки.

Со слов вр[еменного] и[сполняющего] о[бязанностей,] зав[едующего] библиотекой Манвеляна, Акопян скрывал, какие вещи находятся в сундуках, говорил, что нам это дано на хранение и что описи ценностей находятся якобы в СНК²⁰ Арм. ССР.

Причем один сундук был распечатан б[ывшим] зав[едующим] библиотекой Каро Казаряном.

Опись ценностей, находящихся в библиотеке, в последней не оказа-

¹⁸ Մաշտոցեան Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակ Հ^մ 29Բ., քերթ 63աբ (ռուսերէն, մատիտով գրուած ձեռագրի՝ պատնէկնաթղթով պատրաստուած կրկնօրինակ. 35,5×22 սմ):

¹⁹ Արձանագրութեան ներկայ պատնէկին կցուած ցուցակ չկայ:

²⁰ Совет народных комиссаров (Совнарком)՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ (Ժողկոմխորհ):

лось, за исключением описи ценностей всего Эчмиадзинского монастыря, составленной в 1873 году. Каким образом оно попало в библиотеку – никто объяснить не мог.

Акопян как враг народа арестован.

По мнению сотрудников библиотеки рукописей Акопян хранил эти ценности в интересах монастыря.

Ценности согласно описи изымаются для доставки в НКВД. Изымается также книга-опись Имущества Монастыря, составленная в 1873 году²¹, как необходимая на случай проверки ценностей в Эчм[иадзинском] монастыре.

О всем выше изложенном постановил записать в настоящий акт.

Зам. нач. Упрд.УГБ НКВД Арм ССР ст. лейтенант гос. без. [Ильин] (ստորագրութիւն).

Вр. и. о. зав. библиотекой рукописей Հ. Մանվելյան.

Присутствовали:

Опер Управл. УГБ НКВД мл. лейтенант Гос. безоп. О. (ստորագրութիւն)՝

Зав. Архив. отд. (ստորագրութիւն)՝ А. Абрамян (= Յարութիւն Աբրահամեան).

Пред. месткома (ստորագրութիւն).

[Զախ լուսանցում, վարից վեր] «Копию получил Հ. Մանվելյան»:

Բ.

Ս. ԳՈՒՐԵԱՆ

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՏԷՐ-ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ*

Իր խմորն ու բնութագրի հիմնական գծերը հիմնաւորուել ու ձեւակերպութիւն էին ստացել էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի նոփրական յարկին տակ:

²¹ 1990ականներին փորձել ենք, բայց չենք կարողացել գտնել ենթադրաբար պետական անվտանգութեան մարմինների արխիւներում պահուած՝ ըստ ամենայնի շատ արժէատու այս ցուցակի հետերը:

* «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, սեպտեմբեր 1953, Հ^ր Թ., էջ 110-112. «Մեր անփոխարինելի կորուստները» վերնախորագրի ներքոյ:

Իր ինն տարիների ուսման ընթացքին նրա մտքի, հոգու հորիզոնը պարագծուել էր գրեթեով յարուցուած յոյզերի, մտորումների աշխարհով եւ նեմարանական գիշերօթիկ կեանքի պայմաններով: Աշխարհը տեսել, քննել ու հասկացել էր ճեմարանի պարիսպների ու կարդացած գրքերի մէջ: Այդ պատճառով էլ իր բովանդակ էութեամբ աւելի նման էր մենակեացի, քան սովորական, առօրեայ մարդու: Իր արտայայտութիւնների, յարաբերութիւնների ընթացքին չափազանց զգոյշ էր ու վարանոտ: Ընկերական շրջանում ֆշերի, շատ ֆշերի հետ մտերմութիւն ունէր, բայց այդ մտերմութիւնն էլ խորը, հիմնաւոր ու տեսական չէր: Աւելի ապրում էր գրեթեով, քան իրական աշխարհով, որ միանգամայն անհաղորդ էր իրեն: Դէպի գիրն ու գրականութիւնը ցուցադրած սէրն ու խորը հետաքրքրութիւնները հիմնաւոր էին ու տեսական: Իր գիտակցութեան առաջին իսկ վայրկեանից բռնուն հետաքրքրութիւն էր ցոյց տալիս ժողովրդական բանահիւսութեան եւ բանասիրական ստեղծագործութիւնների հանդէպ:

Գէորգեան ճեմարանի համարեա բոլոր երախտաւոր տեսուչներն եւ ուսուցիչները արտակարգ ուշադրութիւն էին դարձնում, որ մեր ժողովրդական հին ու նոր ստեղծագործութեան վերաբերող ամէն պատաստիկ, հատուած ու նմոյշ հաւաքուի, ուսումնասիրուի եւ հրատարակուի (ժողովրդական երգեր, հէքիաքներ, կենդանական վէպեր, առածներ, հայ ժողովրդական մեծ վէպի դրուագներ): Մանասանդ Կար[ապետ] Կոստանեանի²² տեսչութեան օրօք, որի սաներից էր նաեւ Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանը, այս հետաքրքրութիւնը աւելի խորն ու ծաւալուն հունի մէջ էր մտել:

Այս մթնոլորտում Տէր-Յակոբեանի գրական-բանասիրական հակումները աւելի բեղմնատուրուեցին, ձեւակերպուեցին ու զարգացման հնարատրութիւններ ընծայեցին նրան՝ իր ուսուցիչների ղեկավարութեան, ցուցմունքների ու խրախուսանքների շնորհիւ:

Երբ նա ճեմարանն ասարտեց (1902 թ.), իր գրական-գիտական նկարագիրը արդէն կազմուած էր, իր ապագայ անելիքների ուղին, իր հետաքրքրութիւնների ու լուրջ զբաղումների դաշտը որոշուած էր: Երուանդ Լալայեանը, այս անխոնջ բանահաւաքը, իր գործով դարձել էր Ս. Տէր-Յակոբեանի պաշտամունքի առարկան: Իր նեմարանական կրթութիւնը, բանասիրական աշխատանքների ու բանահաւաքման մասին ձեռք բերած լուրջ տուեալները

²² Կարապետ Կոստանեան. վաստակաշատ բանասէր, մանկավարժ. 1853 թ., Ալեքսանդրապոլ – 1 յունուարի 1920 թ., Մոսկուա:

խթան հանդիսացան, որ նա իր նախասիրած նիւթերը անլի զգուշութեամբ
 ֆննութեան առնէր եւ իր ապագայ անելիքները՝ իրեն հետափրփող գիտական
 մարզի լուրջ տուեալների վրայ հիմնէր:

Ճեմարանն ասարտելոց յետոյ, ուսուցչական պաշտօնով անցաւ Թաւ-
 րիզ: Սակայն, այնտեղ երկար չմնաց, նորից վերադարձաւ Ճեմարան՝ մատե-
 նադարանապետի եւ ուսուցչի պաշտօններով: Այս անգամ արդէն Ճեմարանի
 յարկի տակ է՛ր ազատ ժամանակ, է՛ր հարուստ գրադարան ունէր իր տրա-
 մադրութեան տակ՝ իր խորապէս սիրած նիւթերի մէջ անլի խորանալու եւ
 մասնագիտանալու համար, մանաւանդ որ նրան առաջուայ նման օգտակար
 լինելու եւ աշակցելու անվերապահ պատրաստակամութիւն էին ցոյց տալիս
 իր նախին երախտատու ուսուցիչները:

Երկու տարի յետոյ, Ճեմարանի մանկավարժական ժողովի որոշումով եւ
 Ճեմարանի անունով կուտակուած գումարով նա մեկնեց Գերմանիա՝ անլի
 կատարելագործուելու եւ հմտանալու համար բանասիրութեան, պատմու-
 քեան եւ ժողովրդական ստեղծագործութեան նիւթերը ուսումնասիրելու եւ
 մեթոտական տուեալներին ծանօթանալու մէջ:

Ազգագրութիւնը նա դարձրեց իր ամենամեծ ուշադրութեան առարկան,
 մօտից ծանօթացաւ բանասիրական եւ պատմական գիտութիւնների ուսում-
 նասիրութեան գիտական եղանակների հետ եւ, վեց տարի յետոյ, երբ բարձ-
 րագոյն ուսումն ասարտեց եւ ուսուցչական պաշտօնով Ճեմարան հրաւի-
 րուեց, արդէն ազգագրութեան լուրջ մասնագէտ էր եւ զարմանալի լայն ու
 խոր ծանօթութիւններ ունէր այդ գիտութեան հետ կապուած բոլոր տուեալ-
 ների մասին: Ինքը շտեմարան էր իր նախասիրած նիւթի հետ առընչութիւն
 ունեցող բոլոր տեղեկութիւնների, նաեւ՝ ուսումնասիրութեանց: Այդ մասնա-
 գիտութեան հետ կապուած՝ եւրոպական գիտնականների աշխատանքները
 գիտէր, ֆաշապէս ծանօթ էր նաեւ հայ ազգագրութեան համեստ նուաճումնե-
 րին, մանաւանդ մեր ժողովրդական վէպի ստեղծագործութեան բոլոր նմոյշ-
 ներին:

Ճեմարանի բարձր դասարաններում ասանդում էր հայոց լեզու եւ մատե-
 նագրութեան պատմութիւն: Այդ զոյգ առարկաների հետ կապուած ուսում-
 նասիրական, ֆննական բոլոր նուաճումները սերտել էր: Գիտէր նաեւ այդ
 նիւթերի շուրջ այնպիսի մանրամասնութիւններ՝ թիւեր, դէպքեր, դրուագներ,
 պատմութիւններ եւ այլն, որ նրա հետ շփում ունեցողը ուղղակի ապշում էր
 նրա ունեցած անբաւ պաշարի վրայ:

Դժբախտութիւնը, սակայն, այն էր, որ այս անչափ հարուստ պաշարով

ու տեղեկութիւններով, ծանօթութիւններով ու պատրաստութեամբ օժտուած մարդը երբեք փորձ չարեց որեւէ գործ հրապարակի վրայ դնելու: Իր աշխատուածները, որ ցարդ մնում է՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի հետեւանումով էջմիածին ապաւինած մեր արեւմտահայ գաղթականութեան հին ու նոր տարագների հաւաքումն ու դասատրումը եղաւ, իրեն յատուկ սիրով, խնամքով ու հոգատարութեամբ:

Արտասահմանեան կեանքն ու շփումները ոչինչ չէին փոխել Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանի նեմարանական նախկին նկարագրի, վարք ու բարքի մէջ: Միեւնոյն զգոյշ, քաղաքավարի, ինքն իր մէջ ամփոփուած համեստ մարդն էր: Ընթերցանութիւնը կարծէք գալիս էր փոխարինելու կեանքի բազմազան այլ մարզերից եկող տպատրութիւններն ու ակնկալութիւնները: Գիրքն ու գրքերի աշխարհն էր, ինչպէս առաջ, նրան ներմնապէս կերակրողն ու յենարան հանդիսացողը: Գրքերից յետոյ նրա միակ հոգեպարար աշխարհը բնութիւնն էր եւ պատմական անցեալի ու փառքի կոթողները, աւերակները, որոնց հետ կապուած էր իր նուրբ ու ազնուական հոգու բոլոր թելերով: Խորապէս սիրում էր շրջիլ, թափառիլ, մանաւանդ այցի գնալ պատմական աւերակներին ու կոթողներին: Գիտէր զարմանալի մանրամասնութեամբ այդ վայրերի հետ կապուած իրադարձութիւնները, անձերը, նրանց հերոսական գործերը ու ժամանակագրական բոլոր թուերը:

Ճեմարանը փակուելոց յետոյ, նա մտաւ վանքի ձեռագրատուն իբրեւ գիտական աշխատող: Այնտեղ մնաց երկար ժամանակ ու դարձեալ որեւէ ուսումնասիրութիւն հրապարակի վրայ չդրեց, հակառակ այս մարզում եւս իր ունեցած աշխատուածներին:

Մեր մենակեացները իրենց միտքն ու հոգին եզերել էին վանքերի պարսպներով ու կամարներով: Ս. Տէր-Յակոբեանը, սակայն, մենակեաց էր լայն, անպարագիծ աշխարհում, առանց վանքի ու կամարների, ինքն իր խոր հոգու եւ մտքի դարբասներով շրջանակուած:

Ո՛վ գիտէ, գուցէ մարդկային կեանքի անմեկնելի, բարդ ողբերգութիւններից մէկն էլ այն է, թէ ինչո՞ւ բնութիւնը օժտուած է մարդուն ստեղծագործելու, մնայուն գործեր երկնելու բոլոր տուեալներով եւ, սակայն, այդ երկունքն ու ստեղծագործութիւնը թագնուած են մնում ցարդ մտքի եւ հոգու խորը, բազմադիմի հնադարաններում: Ինչո՞ւ...

Թող հողը թեթեւ լինի վրադ, մաքուր մա՛րդ, անբասիր ուսուցի՛չ եւ գիտնական:

Գ.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՏԷՐ-ՅԱԿՈՒՅԵԱՆ*

Հետաքրքրութեամբ ու նոյն ատեն ցառով կարդացի «Հայրենիք» ամսագրի մէջ Ս. Գուրեանի «Մեր անփոխարինելի կորուստները ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՏԷՐ-ՅԱԿՈՒՅԵԱՆ» վերլիշումները: Առաջին անգամ ըլլալով՝ իմացայ նաեւ Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանի մեռած ըլլալու մասին:

1931ին Խորհրդային Հայաստան առաջին այցելութեանս հանդիպեցայ Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանին էջմիածնայ մատենադարանապետի իր պաշտօնին պատնառաւ:

Երեւան հասնելուս պատահաբար կը հանդիպէի Գարեգին Սրբազան Յովսէփեանին՝ Կոլտուրայի շէնֆին մէջ զետեղուած պետական թանգարանին այն ատեն փոխ-թանգարանապետ Ստեփան Լիսիցեանի գրասենեակը: Սրբազանը իր հնամաշ ու գունաթափ վեղարով, զգոյշ եւ մեղմ խօսակցութեամբ, իր համբալին արժանի տպատրոփին մը չէր ըներ առաջին առթիւ: Սակայն մեր խօսակցութիւնը հետզհետէ իմ մէջ զարգացուց յարգանք մը ու պատկառանք մը մեր մշակոյթի պատմութեան այս մեծ գիտնականին հանդէպ, որ տարիներու ընթացքին աւելի խորացաւ ու աճեցաւ: Ան ծանօթ էր ինծի իր համբալով, մինչ ես՝ բնական է՝ ոչ: Նոյնիսկ երիտասարդ տարիքս ու հեռաւոր տեղէ «միայն հին հայ ձեռագիրներ ուսումնասիրելու» նպատակս անհամապատասխան էին իրարու, եւ անտարակուսելի կերպով կասկած ներշնչեցին Սրբազանին մտքին մէջ, թէ մի գուցէ այն ատեն վխտացող արտասահմանեան լրտես մը ըլլայի ի հաշիւ բոլշեփկներուն:

Երբ Սրբազանին ըսի, որ կը ցանկայի էջմիածին գալու եւ ֆանի մը օրով ձեռագրատունը զբաղելու, պարզ «եկուր» մը եղաւ իր պատասխանը, ուր տեսակ մը շեշտ կը դնէր իր կասկածամտութիւնը: Այդ օրը գրեթէ միատեղ անցուցիմք թանգարանին մէջ, եւ մեր մշակութային նիւթերուն ու անձերուն մասին մեր խօսակցութիւնը գրեթէ փարատեց Սրբազանին մտքին մէջ իմ հաւանական բոլշեփկ լրտես մը ըլլալու կասկածը: Երբ ան կը պատրաստուէր էջմիածին դառնալու, եւ առիթ մը եղաւ մեզի մինակ մնալու, ըսաւ.

«Գիտէ՞ք, մենք՝ եկեղեցականներս ցանկալի տարր մը չենք հոս, եւ դուն կարող ես նեղուիլ»:

* «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, դեկտեմբեր 1953, Հ^մ ժԲ., էջ 94-99:

«Ոչինչ»,- եղաւ պատասխանս,- մի՛ մոռնա՛ք, որ ես օտարական եմ. եթէ ձեզի հետ ըլլալու համար պիտի պատժուիմ, վատթարագոյնը, գոր կրնան ինծի ընել, զիս երկրէն արտասելը պիտի ըլլայ: Զեզմէ կրկին եւ կրկին կը խնդրեմ, որ թոյլ տա՛ք էջմիածին ձեզի երբեմն այցելելու»:

«Հրամեցէ՛ք,- ըսաւ լրջութեամբ,- դո՛ւք կարող է՛ք իմ յարկաբաժինս բաժանել ինձ հետ»:

Յաջորդ օրը նամբորդատար, հնամաշ ինքնաշարժը առնելով՝ վերջապէս հասաւ էջմիածին եւ ուղղակի գացի Սրբազանին յարկաբաժինը, որ երկրորդ յարկի վրայ երկու սենեակ ունէր իրարու կից՝ բաց դուռով մը միացած, խոհանոց, մառանի պէս բան մը, եւ բակին վրայ նայող պատշգամ մը: Սենեակը, որ իմ տրամադրութեանս տակ դրուեցաւ, սեղան մը եւ երկու աթոռ ունէր միայն, որուն վրայ կը նաշէինք այն համեստ նաշերը, որոնք Սրբազանին ծառայող Վանի Ալիւր գիւղացի Յարութիւնը կը պատրաստէր մեզի համար:

Անկողինս գետինը կը սփռէինք գիշերը, իսկ ցեղերը կը վերցնէինք:

Սենեակին մէկ կողմը դիզուած էր այն գրեթէ ամբողջ 500 օրինակ «Խաղբակեանք եւ Պոռշեանք» երկասիրութեան առաջին հատորները, որոնք հրատարակուած էին Պետհրատէն²³: Այս հատորներէն հազիւ մէկ երկու հատոր Սրբազանը կրցաւ փրկել կաթողիկոս ըլլալէ վերջ էջմիածին կատարած իր այցելութեան: Մնացեալները փնացուցեր էին կամ անհետացեր:

Յունիսի երկրորդ կէսին մէջ էր, որ էջմիածին հասաւ: Յաջորդ առաւօտ կանուխ մատենադարան դիմեցի՝ որքան կարելի է շուտ ուսումնասիրութիւններս աւարտելու եւ անտանելի շոգէն փախչելու համար:

Ամրակառոյց ներկայանալի շէնք մըն էր մատենադարանը: Աշխատանքի սենեակին մէջ երկու օրհորդներ եւ պարոն մը կային միայն, որոնք իբր ձեռագրատան պաշտօնեայ զբաղած էին: Ինծի ցոյց տուին սեղան մը, որուն ետեւը նստած էր տարիքաւոր մարդ մը, որ գրելով էր զբաղած եւ որմէ աննկատ մնացի ժամանակ մը: Վերջապէս, ան հանեցաւ ինծի նայելու: Մատենադարանապետ Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանն էր, որմէ միակ ուսումնասիրութիւն մը կարդացած էի՝ Երզնկայի մէջ գտնուած չորս յունարէն տապանաբարերու նուիրուած եւ տպուած էջմիածնայ «Բանբեր»ին մէջ²⁴:

²³ **Գարեգին արեւիսկոպոս Յովսէփեան**, *Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ*. Պատմահնագիտական ուսումնասիրութիւն, Մասն առաջին, 120 ցիւնկատիւ պատկերով, Պետհրատի առաջին տպարան Վաղարշապատում, 1928, ԺԳ. եւ 292 սիւն, էջ 293-304:

²⁴ **Ս. Տէր-Յակոբեան**, «Երիզայի յունարէն արձանագրութիւններից», *Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի*, գիրք Ա. եւ Բ., Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 226-229: Այս նոյն

Անմիջապէս բացատրեցի իրեն, որ եկած էի կարգ մը ձեռագիրներ ֆննտելու, եւ անկէ գատ կարիք ունէի ձեռագրատան բոլոր ձեռագրաց ցանկին՝ որոշ պրպտումներու համար: Աւելցուցի, որ Գարեգին Սրբազանին հետ խցակից էի: Կը յուսայի որ կերպով մը պիտի կակուղնայ իր ֆիշ մը շատ անկարեկիր պաշտօնական երեւոյթը, զոր ան յամառօրէն ցոյց կու տար:

Չոր եւ հակիրճ կերպով իր հաւանութիւնը տուաւ նոյն ատեն այնպիսի բարձր ձայնով մը, որ հեշտութեամբ կրնար իմացուիլ սրահին մէջ գտնուող երկու օրիորդներէն ու պարոնէն: Հակառակ որ ինծի տարօրինակ երեւցաւ այս, եւ ֆիշ մըն ալ սրամտած էի կոպիտ երեւցող ընդունելութենէն, այսուհանդերձ հլու եւ ինքնամփոփ գործիս նայեցայ:

Երեկոյեան, ինչպէս որ այլեւս սովորութիւն պիտի ըլլար, Սրբազանին հետ երկար խօսակցութեանց ընթացքին պատմեցի ինծի եղած անսովոր ընդունելութեան մասին:

«Այդ ոչինչ»,– ըսաւ Սրբազանը,– նա բոլորի հետ այդպէս է վարում: Ես որ նրան այնքան ժամանակ եմ հանաչում, ինձ էլ նման կերպով է ընդունում: Օրիորդները եւ պարոնը, որ այնտեղ են, հսկում են ամէն բանի, եւ Սենեֆերիմի վրայ էլ»:

Անկէ վերջ գործս միշտ զգոյշ, բաց եւ ամէնուն տեսանելի ու լսելի կ'ըլլար: Երբեք անոր չհանդիպեցայ մատենադարանէն դուրս: Ոչ մէկ ատեն Ներսէսի լինի շուրջ Սրբազանին հետ երեկոյեան մեր պտոյտներու ատեն հանդիպեցանք Սենեֆերիմին: Ինքն ալ, վախճալով որ կրնամ վտանգել մէկը, բացարձակապէս հեռու կը մնայի բոլորէն: Բացառութիւն կը կազմէր պատկառելի մայրապետը, որ մատենադարանին ու տանարին առջեւ բացուող բակին վրայ խուց մը ունէր: Իրեն ծառայող «ֆոյրը» կը դրկէր զիս հրաւիրելու փոքր հիւրասիրութեան մը եւ ֆիշ մը խօսակցութեան համար: Նոյնիսկ բակին մէջ անցուղարձիս միջոցին չէի խօսակցեր վարդապետներուն հետ, որոնց մէջ, Սրբազանին ըսելով, ոչխարի մորթով գայլեր կային:

Օր մը, սակայն, Սրբազանը ինքն իսկ ծայրայեղ գտաւ իմ անհաղորդ ընթացքն եւ գրեթէ յանդիմանեց զիս, որ չէի այցելած Գերապ. Խորէն Սրբազանին, որ այն ատեն տեղապահ էր միայն: Խոստացայ այցելել եւ նոյն օրը Սրբազանին կարգադրութեամբ ներկայացայ այդ հերոս, եւ մեր սուրբերուն

հատորի մէջ «Հայ գիտութեան կորուստներից» ընդհանուր վերնախորագրի ներքոյ ունի նաեւ «Նորայր Քիւզանդացի» (էջ 308-310) եւ «Աւտոն Լիսիցեան» (էջ 317-319) կենսագրական դիմապատկերները. ըստ որում՝ երկուսի վերաբերմամբ էլ շատ դիպուկ եւ նշգրիտ դիտարկում-գնահատումներ է արել:

շարքին արժանի նահատակ եկեղեցականին: Զինքը շրջապատուած գտայ վարդապետներու փոքր խումբով մը: Խուսափողական ու երկդիմի պատասխաններս վարդապետներուն հարցումին տարափին ի պատասխան, բնականաբար, գոհացուցիչ չէին կրնար ըլլալ: Եւ երբ վարդապետներէն ոմանք նոյնիսկ գանգաթիլ սկսան, ինքն էր որ հասկցող ժպիտով մը զիս անել դուրսէն ազատեց՝ կերպով մը արդարացնելով զիս:

Այդ միջոցին էր, որ փրոֆ. Լէվի Բրովէնսալը Գերմանիայէն²⁵ եկած էր ուսումնասիրելու Փիլոն Եբրայեցիի էջմիածնայ համբաւատու ձեռագիրը, կարծեմ Տասներորդ դարէն²⁶: Անոր թոյլ տրուած էր իր լուսանկարի գործիքը գործածելու, եւ ան էջ առ էջ կը լուսանկարէր ձեռագիրը՝ իմ նախանձս շարժելով: Սենեքերիմն ու իր հսկիչները այլեւս բոլորովին անով զբաղած էին: Պահ մը նոյնիսկ յուսացի, որ իմ լուսանկարել չկրցած քանի մը ձեռագրական էջերը փրոֆէսորին միջոցաւ փառելի կարելի պիտի ըլլար: Սակայն, ատկէ ալ՝ օտարականներուն մեկնումի պահուն՝ անոնց ենթարկուած ֆննութեանց ատեն կրնային անպատեհութիւններ ծնիլ, քանի որ փրոֆէսորը, կ'երեւայ թէ, միայն Փիլոնի ձեռագիրը լուսանկարելու եւ ֆննելու եկած էր:

Խեղճ փրոֆէսորին տուած էին սենեակ մը, որուն երկրորդ յարկին վրայ կը գտնուէին արտաֆնոցներ, որով անոր բնակավայրը անտանելի եւ անյարմար էր: Գարեգին Սրբազան անմիջապէս նոր սենեակ մը հրամցուց անոր, նախկինէն շատ ատելի նախընտրելի, որ իրապէս փրոֆէսորին երախտագիտութիւնը շահեցուց, ինչպէս որ ան մեր խօսակցութեանց ընթացքին յաճախ կը յայտնէր:

²⁵ Եթէ նկատի ունի համագանցով մեր գտած այս մարդուն՝ Évariste Lévi-Provençal (4 Ա. 1894, Ալժիր – 27 Գ. 1956, Փարիզ). ֆրանսիացի միջնադարագէտ, արեւելագէտ արաբագէտ եւ իսլամի պատմաբան (https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89variste_L%C3%A9vi-Proven%C3%A7al - 3 մարտի 2020 թ.), ապա նա պէտք է էջմիածին եկած լինէր ո՛չ թէ Գերմանիայից, այլ՝ Ֆրանսիայից. ատկին՝ հազիւ թէ նա Փիլոն Եբրայեցիի ժառանգութեամբ զբաղուէր: Գուցէ շփոթել է փիլոնագէտ Հանս Լեվիի հետ՝ https://en.wikipedia.org/wiki/Yohanan_Levi:

²⁶ Դժուարանում ենք ենթադրել, թէ Փիլոն Եբրայեցու (Ալեքսանդրացու) ինչ, յատկապէս՝ տասներորդ դարի ձեռագիր նկատի ունի, որովհետեւ նրա երկերի մեր հնագոյն ձեռագրերը վերաբերում են ԺԳ. դարին (ՄՄ 5239, 1296 թ.). տե՛ս **Գեորգ Գրիգորեան**, «Փիլոն Ալեքսանդրացու աշխատութիւնների հայ մեկնութիւնները», *ԲՄ*, հտ. Ե., Երեւան, 1960, էջ 96 (ամբողջ յօդուածը՝ էջ 95-116): Բոլոր դէպքերում՝ Քիւրտեանի այս հաղորդման մէջ ինչ-որ շփոթ կայ: Մի ցանկ էլ կայ այս գրքում՝ **A. Terian**, *Philonis Alexandrini De Animalibus: The Armenian Text with an Introduction, Translation and Commentary* (Studies in Hellenistic Judaism 1), Chico CA, 1981, pp. 17-20:

Աշխատանքներս հետզհետէ կ'աւարտէի, երբ օր մըն ալ սաստիկ հիւանդացայ՝ անկարող ըլլալով այլեւս ռոտի վրայ իսկ կենալու: Սրբազանը շատ մտահոգուեցաւ, սակայն թոյլ չտուաւ, որ բժիշկի կամ մանաւանդ հիւանդանոց դիմեմ, ակնարկելով որ մեռնելու ապահովագոյն միջոցը պիտի ըլլար այդ: Ինքը իր ֆինիսի շատ համեստ պահեստէն ֆինիսով եւ մածունով զիս կրցաւ ռոտի հանելու չափ լացնել, ու ես այլեւս որոշեցի օր առաջ մեկնիլ:

Առաւօտ մը, երբ այլեւս լաւ-գէշ իմ պրպտումներս վերջացուցի, գացի շնորհակալութիւն յայտնելու Սենեֆերիմին: Միշտ բարձրաձայն եղաւ իր շատ կտրուկ եւ գրեթէ կոպիտ խօսակցութիւնը, եւ յետոյ, ի զարմանք ինձի, միշտ բարձրաձայն ըսաւ.

«Այն տպագիր հատորները, զոր կը ցանկայիք, կարելի է ձեզ տալ մեր պահեստէն: Սակայն պէտք է որ Լուսժողկոմատէն վաւերացուին արտածելու համար: Ուստի անպայման պէտք է անոնց տանիք, իսկ դուք մեզի արտասահմանէն մեր ուզած հատորները կը դրկէք»:

Ես գիրքի խօսք չէի ըրած իրեն. միայն երբեմն, երբ ձեռագիր մը կ'ուզէի, ան կ'ըսէր, որ այդ ձեռագրի մասին կարելի է այս կամ այն տպագրին մէջ հանդիպիլ: Իսկ ինքս գրեթէ միշտ կ'ըսէի, որ իր այդ յիշած հին, հագուագիտ ռուսահայ հատորները չունէի: Այսպիսով, շնորհիւ Սենեֆերիմին, ձեռք բերի աւելի քան յիսուն՝ ինձի համար կենսական հատորներ:

Իր յանկարծական ըսածին առթիւ զարմանքս հագիւ կրցայ պարտկել:

«Եկուր, — ըսաւ ան, — գատենք ու ծրարենք այդ հատորները»:

Եւ զիս գրապահեստ տարաւ:

Յաջորդ առաւօտ շատ կանուխ պիտի մեկնէի ինքնաշարժ հանրակառնով Վաղարշապատէն Երեւան: Երեկոյեան հաշին ու հաշէն վերջ երկար-երկար խօսեցանք Սրբազանն ու ինքս: Պնդեց, որ եռահատոր Չամչեանին Պատմութեան իր օրինակը, որ չունէի, հետս տանիմ: Շատ ծանր էր, մերժեցի շնորհակալութեամբ: Ինձի առաջարկեց ուրիշ հատորներ ալ, որոնցմէ, սակայն, միայն իր «Խաղբակեանք եւ Պոռշեանք»ի Ա. հատորը վերցուցի հետս, ինչպէս նաեւ իր՝ երիտասարդութեան գործածած Ուխտանէսի պատմութիւնը²⁷, իր հեղինակած քանի մը մանր ուսումնասիրութիւններ՝ այժմ անստգիւտ, եւ իր՝ գրչագրական արուեստին մասին պատրաստած ընտիր աշխատութիւնը. եւ այլն:

Այդ երեկոյ ուշ ատեն քնացանք: Սակայն, ժամը կէս գիշերէն վերջ մէկին

²⁷ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Ա., Բ., Ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ, ՌՅԻ. - 1871, 116, 141 էջ:

արթնցայ եւ նկատեցի, որ Սրբազանին սենեակին մէջ լոյս կը վառէ: Բաց դռնէն սենեակը մտայ եւ նկատեցի, որ շուարած մէկու մը պէս իրերը կը հաւաքէ: Երբ հարցուցի ուշ գիշերուան իր այս ընթացքին պատճառը, ըսաւ, որ քիչ առաջ իրեն Երեւանէն հրամայուեր է անպայման յաջորդ օրն իսկ մեկնիլ էջմիածնէն իր պաշտօնատեղին՝ Նոր Նախիջեան:

«Ի՞նչպէս կարող եմ ամէն բան այսպէս կիս-կատար թողոյ, տակնուվրայ ու մեկնիլ»:

Ըսի, որ ուղղակի Տէր-Գաբրիէլեանին²⁸ դիմէր, գուցէ ժամանակաւոր կարգադրութիւն մը ըլլար: Ըսաւ, որ հրամանը ուղղակի անկէ էր: Որոշ էր, որ էջմիածնին շունչ առնել տալ չէին ուզեր: Անվստահելի տեղապահին ֆով իրեն չափ անվստահելի եւ փաշ օգնական մըն ալ, յանձին Գարեգին Սրբազանին, կ'երեւայ թէ իսանգարած էր ֆունը Չեֆային:

* * *

Յաջորդ առաւօտ կանուխ մեկնեցայ խուցէն: Սրբազանը հոն իր սենեակը չէր: Գիրքերու ծրարը եւ ճամբորդական պայուսակս առնելով՝ ցած իջայ ու սկսայ մատենադարանին ետեւի պուրակին մէջէն յառաջանալ՝ Վաղարշապատի հրապարակը երթալու համար, ուր պիտի հաւաքուէին ճամբորդները՝ ինքնաշարժ նստելու համար:

Յանկարծ շէնքին ետեւէն անակնկալ կերպով Սենեքերիմը դուրս ելաւ դիմացս: Մօտեցաւ ինծի եւ հետս փալել սկսաւ՝ վստահ ըլլալէ վերջ, որ մեզ լրտեսող մը չկար: Ձեռքէս առաւ ծանր ծրարներէս մէկը եւ շատ կամաց սկսաւ խօսիլ:

«Նախ ներողամիտ պէտք է լինիս, — ըսաւ, — որ կոպիտ եւ հեռաւոր կերպով վարուեցայ հետդ: Ուրիշ բան չէի կարող ընել: Մատենադարան գետեղուած այդ աշխատողները լրտեսներ են, որոնցմէ պէտք է անպայման զգոյշ ըլլալ: Այսօր առաջին եւ միակ առիթն է, որ կրցայ ունենալ ֆեզ հետ խօսելու: Խիստ կարեւոր խնդիր մը կայ, որուն կատարուիլը բոլորովին ֆեզմէ կախուած է: Անուղղակի իմացայ, որ ֆեզի առաջարկուեր են ձեռագիրներ, մասնաւորապէս ուզեր են գիտնալ, թէ կարելի՞ է հայերէն ձեռագիրներ վանառել Ամերիկայի մէջ: Իմացայ, նաեւ, որ զգուշութեամբ չես փաշալերած եւ նոյնիսկ կրցեր ես համոզել, որ պարսապ աշխատանք պիտի ըլլայ ատիկա: Սակայն,

²⁸ Սանակ Միրզայի Տէր-Գաբրիէլեան՝ 1928-1935 թթ. Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ եւ Անդրֆէդերացիայի Ժողկոմխորհի փոխնախագահ:

ես գիտեմ ու վստահ եմ, որ անոնք դարձեալ պիտի փորձեն իրենց այս նպատակը իրագործել: Իրենց համար ոչ մէկ արժէք ունին ասոնք, բացի զանոնք դրամի վերածելէ եւ դրամը յանուն բուշեփկութեան գործածելէ»:

Բնական է՝ դեռ զարմացած էի: Երեսանի մէջ մէկ անձ մը գիտէր միայն ձեռագրաց վաճառման մասին: Ես միայն անոր եւ յետոյ ալ Գարեգին Սրբազան Յովսէփեանին վստահած էի այդ տեղեկութիւնը: Սրբազանը այն ատեն հաստատեց, թէ նման փորձ մը պատահած էր եւ որոշ ձեռագիր մ'իսկ առաջարկուած էր: Սրբազանը կրկին եւ կրկին ինձմէ հաւաստիք առաւ, որ որեւէ պայմանով ծուղակը չպետք է իյնայի եւ ձեռագիր գնէի: Բնական է, որ անվերապահ խոստացայ: Այն ատեն էր, որ ստիպեց որ կարենոր գորգի մը մասին չգրէի, եւ որ ակամայ ստիպուած դուրս թողուցի «Գորգը հայոց մօտ»²⁹ հատորիս մէջէն: Այդ ատեններն էր, որ Մոսկուայէն մեծարժէք ձեռագիրներ, աշխարհահռչակ նկարներ եւ արուեստի նիւթեր, արհունի մատենադարաններ առ հասարակ կը ծախուէին Բրիտանական Թանգարանին, Գալուստ Կիւպէնկեանին, Անտրի Մելոնին, Համբրին³⁰ եւ ուրիշ անհատներու:

Սակայն ինչ որ Սրբազանին եւ Երեսանի անհատին ըսած էի, գաղտնիք մըն էր, որ Սենեֆերիմէն իմանալս նոյնիսկ վրդովեց զիս: Բայց լուռ մնացի: Սենեֆերիմը շարունակեց.

«Ես բոլոր հոգիովս այս ձեռագիրներուն պահպանութեան նուիրուած եմ: Մահուրնէ զատ ոչինչ զիս պիտի կարենայ բաժնել ասոնց պահպանութենէն: Եւ լաւ գիտցիր, որ եթէ ես չըլլամ, սա ֆու ալ այնքան սիրած այս ձեռագիրները կը ցրուին, կը փճանան: Ես կեանքս իսկ աչքս առած եմ եւ պիտի մնամ պաշտօնիս գլուխը: Արդ՝ Բեզմէ մեծ բան մը կ'ակնկալեմ, որ կը յուսամ՝

²⁹ **Յարութիւն Քիւրտեան**, *Գորգը հայոց մօտ*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1947, 160 էջ:

³⁰ Andrew William Mellon (24 Գ. 1855 – 26 Ը. 1937). ամերիկեան բանկիր, գործարար, արդիւնաբերող, բարերար, արուեստի հաւաքող եւ ֆաղափական գործիչ. տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Andrew_Mellon (3 մարտի 2020 թ.). «Համբր»ը գուցէ այս մարդն է Armand Hammer (May 21, 1898 – December 10, 1990) was an American business manager and owner, most closely associated with Occidental Petroleum, a company he ran from 1957 until his death, though he was known as well for his art collection, his philanthropy, and his close ties to the Soviet Union. Տե՛ս <https://int.search.myway.com/search/GGmain.jhtml?p2=%5EBSB%5Echr999%5ET-TAB03%5E&ptb=8D0B759D-5894-452C-8E48-FA56ABE13A57&n=78673db0&ln=en&si=&tpr=hpsb&trs=wtt&brwsid=AD1739C7-B3DD-47D9-B5DC-2792A4A87814&searchfor=Armand+Hammer&st=tab+> (27 ապրիլի 2020 թ.):

գլուխ կը հանես: Երբ Թարիզ հասնիս, դիմէ Մելիք-Թանգեան Սրբազանին³¹ ու միայն անոր եւ ուսուցիչ-տնօրէն Պիոնեանին³² ըսէ, որ աշխատին ինձի համար պարսկական անցագիր մը հանել եւ օր առաջ իմ ձեռքս հասցնել, որուն շնորհիւ ես պիտի կարենամ անձս անմիջական վտանգէ փրկել եւ մինչեւ վերջ ձեռագրաց փրկութեան աշխատիլ»:

Հազիւ դրան մօտեցած էինք, երբ Սենեքերիմը ջերմօրէն ձեռքս սեղմեց, սրտառուչ քանի մը խօսքեր ըրաւ դողդողագին, յետոյ կրկին պնդեց, որ յանձնարարութիւնը չմոռնամ, եւ հեռացաւ առանց տեսնուիլէ ուրիշներէ:

Երեւան հասայ: Լուսժողկոմատը վաւերացուց հաճոյակատարօրէն գրած մանրատառ նօթերս, կնիք գրեցի ծրարներս: Ատոնց վրայ աւելցան նաեւ այն 50 կտոր խիստ հագուագիտ հատորները, որոնք Ստեփան Լիսիցեան եւ ուրիշներ տուած էին ինձի (օրինակ՝ Լալայեանի «Ազգագրական հանդէս»ներուն ամբողջական հաւաքածոն):

Մեկնեցայ Թարիզ ճովֆայի վրայով, ուր հասայ յապաղմամբ, սակայն առանց լուրջ պատահարի մը:

* * *

Առաջին անգամ էր, որ Թարիզ կ'երթայի: Մելիք-Թանգեան Սրբազանը, Պիոնեանը կամ որեւէ ուրիշ մէկը չէի ճանչնար հոն: Երբ Երուանդը զիս Սրբազանին տարաւ, որոշ էր, որ Սրբազանը կասկածամտօրէն խօսեցաւ հետս: Վերջն էր, որ Երուանդը ինձի ըսաւ, թէ Սրբազանը կասկած յայտներ էր իմ մասին՝ թէ համայնավար լրտես էի անշուշտ. այլապէս այդ օրերուն ինչպէ՞ս կրցեր էի Խորհրդային սահմաններէն ներս մտնել եւ դուրս ելլել՝ առանց փորձանքի:

Ժամանակ առաւ, մինչեւ որ Սրբազանը տեղեկութիւն ստացաւ եւ գոն եղաւ անձիս մասին: Այն ատեն էր, որ օր մը իրեն խօսեցայ, երբ միմակ էինք, Սենեքերիմի խնդրանքին մասին: Բան մը չըսի իրեն ձեռագիրներուն սպանացող վտանգի մասին: Միայն շեշտեցի, որ շատ կարեւոր է Սենեքերիմի ցանկութիւն կատարել:

Պիոնեանը Թարիզ չէր այն ատեն: Սրբազանը խոստացաւ բան մը ընել, իսկ ես բնական է, որ ոչ կրնայի պնդել եւ ոչ ալ աւելի բան մը ըսել: Սակայն,

³¹ Ներսէս արեւպ. Մելիք-Թանգեան՝ ծն. 16/28 Գ. 1866 թ., Սիւնիքի Բոնակոթ գիւղ - մի. 26 Թ. 1948 թ. Թարիզ. 1912-1948 թթ. եղել է Ասորպատականի հայոց թեմի առաջնորդը:

³² Այս մարդու մասին որեւէ տեղեկութիւն չգտանք. հասանաբար եղել է տնօրէնը Թարիզի յայտնի Արամեան դպրոցի (1851-1936 թթ.), որ թեմական վարժարանի դեր ունէր:

գիտեմ, որ Սրբազանը այնքան վստահեցաւ իմ մասիս, որ Թարիզի հրապարակէն իբր պանիր փաթաթելու թուղթ ծախուած բազմաթիւ Ժ.Գ.-ՓԵ. դարեան Յայամատուրհներէն (որոնք գնած էր եւ դպրոցի մը մէջ պահեստի դրած) հրամայեց որ ինծի տան ուզածս, – բան մը, որ ընդունիլ մերժեցի՝ թէ՛ Սրբազանը եւ թէ՛ ինքզինքս ըսի ըսաներէ փրկելու համար:

* * *

Արդեօք Սենեֆերիմը ստացա՞ւ իր ցանկացած պարսկական անցագիրը, չեմ գիտեր: Կրնայ ըլլալ, որ ստացաւ, քանի որ շատերուն պէս անհետ չկորսուեցաւ մեծ ու պզտիկ բռնաբանական ջարդերուն միջոցին³³, որոնց շնորհիւ յաճախ արիւնաբեր եղաւ դժբախտ Խորհրդային Հայաստանը այդ եւ յաջորդ տարիներուն, երբ Սթալինի եւ Բերիայի արիւնախանձ ձեռներուն մէջ կը տապալկէր եւ որոնց զոհ եղան ոչ միայն «հասարակ» գրագէտներ եւ մշակութային անհատներ, այլե՛ւ Տէր-Գաբրիէլեանի, Խաննեանի նման հարազատ Կարմիրներ, պատշգամներէ վար գլտորուելով կամ կոնակէն գնդակահարուելով:

Ես տարակոյս չունիմ, որ մեծ, շատ մեծ երախտագիտական պարտք մը ունիմք Սենեֆերիմ Տէր-Յակոբեանին, այդ անտէր ու սեւ օրերուն իր անձնագոհութեամբ ձեռագիրները պահպանելուն համար:

GEVORG TER-VARDANEAN

SENEK‘ERIM TER-HAKOBYAN: THE FIRST DIRECTOR OF
THE NATIONALIZED MATENADARAN

Keywords: Mashtots Matenadaran, Senek‘erim Ter-Hakobyan, Harut‘yun K‘yurtian, Hovhannes Manuelyan, the KGB and Matenadaran in the 1930s.

Two articles concerning the first director of Mashtots Matenadaran, Senek‘erim Ter-Hakobyan (1881–1938, director in 1921–1938), appeared in the 1953 issues of the Armenian magazine Hairenik published in Boston during 1922–1970. One of the

³³ Հետաքրքիր է, որ անգամ 1953ին Քիւրտեանը կարծում էր, թէ Ս. Տէր-Յակոբեանի վախճանը եղել է բնական մահով. չգիտեմ, որ նրա «գլուխը կտրել են» դեռեւս 1938 թ.՝ նրա հետ իր հանդիպումից եօթ տարի անց:

publications is signed “S. Guryan,” and the author of the second is the famous collector and philologist Harut‘yun K‘yurtian (1901–1976), who lived the most part of his life (1923–1976) in the USA. The articles describe the personality of Senek‘erim Ter-Hakobyan, his unique human character and his high intellect. K‘yurtian’s article depicts the terrible atmosphere of fear, suspicion and snitching prevailing in Matenadaran in 1931. However, thanks to the principled and selfless attitude of Senek‘erim Ter-Hakobyan, Matenadaran survived that difficult time without manuscript losses. This happened also thanks to K‘yurtian’s efforts, who convinced the Bolshevik officials that Armenian manuscripts had no value in overseas markets and auctions and therefore were useless for sale.

The articles of S. Guryan and H. K‘yurtian are reprinted here with necessary notes; in the introduction, some sad episodes which took place in Matenadaran during the 1930s are mentioned in brief. On March 28, 1938, the KGB confiscated from Matenadaran four chests with valuable church utensils belonging to the Etchmiadzin monastery and the list of the artefacts of the monastery, compiled in 1873. Among them there was a very valuable ivory book binding. Another tragic page was the death of Hovhannes Manuelyan, the head of the Matenadaran Manuscript Department in the late 1940s, which was a result of a crafty intrigue that emerged in the same atmosphere of overall suspicion.

This publication also gives an overview of the history of Mashtots Matenadaran in the 1920s–1930s, with its bright and dark episodes.

ГЕВОРГ ТЕР-ВАРДАНИЯН

**СЕНЕКЕРИМ ТЕР-АКОПЯН – ПЕРВЫЙ ДИРЕКТОР
НАЦИОНАЛИЗИРОВАННОГО МАТЕНАДАРАНА**

Ключевые слова: Матенадаран имени Маштоца, Сенекерим Тер-Акопян, Арутюн Кюрдян, Ованес Манвелян, КГБ и Матенадаран в 1930-е годы.

Автор публикации обнаружил в номерах 1953 года журнала "Айреник" (Бостон, 1922-1970 гг.) две статьи о первом директоре Матенадарана имени Маштоца Сенекериме Тер-Акопяне (1881-1938 гг., в директор 1921-1938 гг.). Одна подписана "С. Гуриян", автор же второй статьи – известный коллекционер и филолог Арутюн Кюрдян (1901-1976), проживший большую часть своей жизни (1923-1976) в США. В статье рассказывается о личности Сенекерима

Тер-Акопяна, его уникальных человеческих чертах, а также о его высоких интеллектуальных качествах. А. Кюрдян в своей статье описывает ужасную атмосферу страха, подозрительности и доноительства, царившую в Матенадаране в 1931 г. Однако благодаря принципиальной и самоотверженной позиции Сенекерима Тер-Акопяна, Матенадаран пережил эти трудные времена, не потеряв ни одной рукописи. Кюрдян тоже способствовал важному делу сохранения рукописей, убедив большевистских чиновников, что армянские рукописи не имеют цены и не продаются на зарубежных рынках и аукционах древностей.

Статьи С. Гурыана и А. Кюрдяна переиздаются с необходимыми примечаниями, а в предисловии кратко описываются некоторые печальные эпизоды истории Матенадарана 1930-х годов. Вот один из них: 28 марта 1938 года чекисты конфисковали и увезли из Матенадарана четыре сундука ценной церковной утвари, принадлежащих Эчмиадзинскому монастырю, и список утвари того же монастыря, составленный в 1873 году. В одном из сундуков находился ценнейший оклад из слоновой кости. Еще одна печальная страница – мученическая смерть в конце 1940 года Ованеса Манвеляна, заведующего Рукописным отделом Матенадарана, в результате коварной интриги, возникшей в атмосфере той же сплошной подозрительности.

В публикации также дается общий обзор истории Матенадарана имени Маштоца 1920-1930-х годов, с ее светлыми и темными эпизодами.